

**Історія зарубіжних політичних
вчень. Змістовна частина 4
"Політична думка середини
XIX - середини XX ст."**

Анотація

Цей комплекс є невід'ємною складовою навчальної дисципліни «Історія зарубіжних політичних вчень». Він дає змогу з'ясувати та засвоїти зміст основних етапів історії зарубіжних політичних вчень, простежити досягнення людською думкою сутності політики та закономірностей її розвитку, а також особливостей її ідеологічного обґрунтування та ціннісного арсеналу суспільного буття. Ці положення можуть бути застосовані під час аналізу процесів формування державності й громадянського суспільства в Україні.

Для студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів.

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Філософський факультет Кафедра політології

Ф. М. Кирилюк

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ

ЗМІСТОВНА ЧАСТИНА IV

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ
ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС

В 4-х ЧАСТИНАХ
(ТРЕТЄ ПЕРЕВИДАННЯ)

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2024

УДК 340.12(075.8)
К 43

*Затверджено кафедрою
політології філософського факультету
Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 1 від 26 серпня 2022 року)*

Рецензенти:

Третяк О.В. — доктор політичних наук професор;

Салтовський О.І. — доктор політичних наук.

Кирилюк Ф. М.

К 43 Історія зарубіжних політичних вчень. Навчально-методичний комплекс в 4-х частинах. Змістовна частина IV «Політична думка середини XIX-середини XX ст.» / Ф. М. Кирилюк. — Київ: Вид. «Центр учбової літератури», 2023. 264 с.

ISBN 978-611-01-3136-0

Цей комплекс є невід'ємною складовою навчальної дисципліни «Історія зарубіжних політичних вчень». Він дає змогу з'ясувати та засвоїти зміст основних етапів історії зарубіжних політичних вчень, простежити досягнення людською думкою сутності політики та закономірностей її розвитку, а також особливостей її ідеологічного обґрунтування та ціннісного арсеналу суспільного буття. Ці положення можуть бути застосовані під час аналізу процесів формування державності й громадянського суспільства в Україні.

Для студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-611-01-3136-0

© Кирилюк Ф. М., 2024.
© Видавництво «Центр учбової літератури», 2024.

ЗМІСТОВНА ЧАСТИНА IV ПОЛІТИЧНА ДУМКА СЕРЕДИНИ XIX — СЕРЕДИНИ XX ст.

Тема 8 КЛАСИЧНИЙ (ОРТОДОКСАЛЬНИЙ) МАРКСИЗМ

- 1. Основні теоретико-методологічні засади марксизму.**
- 2. Революційно-комуністична теорія марксизму.**

До 40-х років XIX ст. соціально-політична думка в західноєвропейських країнах розвивалася нерівномірно і суперечливо, що було зумовлено особливостями економічного і політичного розвитку цих країн. На політичній арені дедалі виразнішою ставала діяльність третього стану. В революційно-демократичному русі сходилися всі прогресивні сили того часу: буржуазія, пролетаріат, інші трудові верстви суспільства. Європу потрясли антифеодальні рухи, Велика французька революція, долинав до неї відгомін боротьби американських колоній за незалежність. Цей період К. Маркс називав «дитинством сучасного суспільства».

Відчутно зросла політична активність робітничого класу, який посилив свої виступи проти існуючих порядків, почав створювати перші професійні спілки тощо.

Це знайшло відображення в соціально-політичній літературі. Так, у 30—40-х роках з'явилися друком праці «Що таке власність» П. Прудона, «Про організації праці»

Л. Блана, «Мандрівка до Ікарії» Е. Кабе, «Ні палаців, ні хатин» і «Комунізм не утопія» Ж.-Ж. Пійо, «Кодекс Спільності» Т. Дезамі та інші, в яких пропонувалися різноманітні проекти майбутнього суспільства. Ці утопічносоціалістичні теорії розгортались у відриві від існуючих соціальних відносин.

Сутність назрілих соціально-економічних, політичних і духовних суперечностей нового суспільного ладу та механізми їх вирішення були науково обґрунтовані в марксизмі.

Традиційно марксизм прийнято вважати економічною теорією і політичною діяльністю, започаткованою Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом і розвинутою їх послідовниками.

Цей новий тип суспільно-політичного вчення успадкував основні соціально-політичні цінності лібералізму, християнської ідеології,

консерватизму та утопічного соціалізму. Їх головні положення були суттєво переосмислені й трансформовані у нове політичне вчення. Йдеться, наприклад, про такі фундаментальні ідеї лібералізму, які проголошують політику як мистецтво досягнення компромісів між носіями антагоністичних інтересів, а демократичні процедури — єдино можливим способом їх досягнення; про положення Гегеля, що суспільство є рухомою рівновагою супротивних сил, які своїми протистоянням і боротьбою породжують соціальні зміни, а соціальна історія — внутрішньою революцією цих сил.

Розвиваючи гегелівську діалектику, Маркс створює філософію історії, серцевиною якої є принцип реалізації вищих моральних цінностей. Як і Гегель, рушійною силою соціальних змін Маркс і Енгельс вважали боротьбу між соціальними класами, а визначальним їх фактором — владу, яка у своїй основі є економічною (політична влада — наслідок влади економічної). Засновники марксизму були переконані, що їхнє вчення виллється в певну форму соціалізму, соціальну рівність, непідробну свободу.

Водночас соціальна філософія (філософія історії) марксизму містила суперечливі моменти, які радикально заявили про себе в комуністичній версії революційного марксизму.

Як філософська ідейно-політична система класичний (ортодоксальний) марксизм пов'язаний з діяльністю Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, які завдяки своєму критичному аналізу капіталістичного суспільства сформулювали теоретичні засади ідейно-політичного руху, який дотепер відчутно впливає на суспільне життя людства.

Однак, за всю історію розвитку та критики вчення Карла Маркса — як з філософської, так і з політичної, економічної, моральної та інших точок зору — нерідко виявлялося, що чи не найбільше нерозуміння суті цього вчення демонстрували ті, хто щиро прагнув його розвинути, тоді як радикальна критика марксизму кінець кінцем нерідко сприяла виявленню нових його переваг. Все це свідчить, передусім, про глибину і масштаб філософії Маркса, феномен якої стає дедалі величнішим мірою його розгортання в історії людства. Крім того, це свідчить про те, що важить не стільки суб'єктивна настанова розвинути, «підтримати» чи розкритикувати марксизм, скільки академічна сумлінність самих дослідників марксизму, чіткість і ретельність їхнього аналізу вчення Маркса, чесність і послідовність у дотриманні обраної дослідником позиції щодо нього.

Довідка

Карл Маркс народився 5 травня 1818 року в м. Трір (Пруссія) в родині відомого адвоката, який перейшов до протестантизму, і нідерландки Генрієти. Протягом 1830—1835 рр. навчався у гімназії, після закінчення якої (1835) вивчав право в університеті м. Бонн.

Одним із його викладачів був філософ Август-Вільгельм Шлегель. Маркс брав активну участь у студентському житті, був учасником «Трірського земляцтва». У 1836 р. його навіть засудили на одноденне ув'язнення в карцері «за нічний гамір, що порушує громадський порядок, і пияцтво». На той час припадають його поетичні спроби.

Після двох семестрів (1836) за згодою батька перейшов на юридичний факультет Берлінського університету, який був у той час центром наукового життя Німеччини, де, крім правознавства, вивчав історичні та філософські дисципліни, особливо захоплювався філософією Гегеля.

У 1841 р. захистив дисертацію «Про відмінність натурфілософії Демокріта та Епіку. ра». У квітні 1842 р. почав співпрацювати з редакцією ліберальної «Рейнської газети» в Кьольні, а в жовтні став її головним редактором (спричинено це було крахом сподівань на академічну кар'єру). Зазнавши переслідувань, у березні 1843 р. склав із себе повноваження головного редактора і подався до Парижа (по дорозі туди одружився з Женні фон Вестфален, якій задля цього довелося порвати зі своїм аристократичним середовищем), де взявся видавати «Німецько-французький щорічник». У 1844 р. з'явився перший (і єдиний) його том. За публікацію статей у щорічнику та емігрантській газеті «Форвертс» на вимогу прусського уряду Маркса було вислано з Парижа, і він оселився в Брюсселі, де подружився з Фрідріхом Енгельсом.

У Брюсселі Маркс відмовився від свого німецько-прусського громадянства, вступив разом з Енгельсом до «Союзу комуністів» (місце знаходження — в Лондоні), від якого восени 1848 р. отримав доручення розробити партійну програму на основі його історичної та соціальної теорії. Ця програма — «Маніфест Комуністичної партії» вийшла друком у лютому 1848 р. Після революції 1848 р. Маркса було виселено з Брюсселя, він повернувся до Німеччини (м. Кольн), щоб там разом з Енгельсом та іншими друзями-однодумцями впливати на перебіг революції, налагодивши випуск

«Нової рейнської газети», однак особливого успіху на цій ниві не було досягнуто. В 1849 р. революція в Німеччині поступилася силам реакції та реставрації. Маркса притягнули до суду за «підбурювання до повстання». Невдовзі його було звільнено і вислано з Німеччини як особу, що не має підданства. У серпні 1849 р. Маркс вирушив до Лондона, основного місця європейських політичних вигнанців, де працював переважно в бібліотеці Британського музею. Багато сил віддавав журналістсько-публіцистичній, політично-агітаційній та науково-економічній діяльності.

Свою публіцистику він поставив на службу міжнародному робітничому руху, який після розпуску «Союзу комуністів» (1852) та із заснуванням у 1861 р. «Міжнародного товариства робітників» — Першого Інтернаціоналу — зазнав значних організаційних змін.

Розроблений ним установчий маніфест міжнародного товариства робітників охоплював аналіз зовнішньополітичної ситуації, накреслював основи статуту товариства. Маркс гостро полемізував із політичних питань з російським ідеологом анархізму і народництва Михайлом Бакуніним та французьким соціологом, ідеологом анархізму П'єром-Жозефом Пруденом. Після розпуску | Інтернаціоналу Маркс зосередився на розвитку німецького робітничого руху. Так, у 1875 р. він критично коментував програму Готського з'їзду, на якому в одну партію об'єдналися прибічники Бабеля та Лібкнехта, опублікувавши статтю «Критика Готської програми».

Майже всю свою лондонську еміграцію він присвятив дослідженням політичної економії. Стрижнем його теорії стала фундаментальна праця «Капітал». Над нею Маркс працював з 1850 р. до останніх днів життя. Перший том «Капіталу» вийшов у 1867 р. Закінчити другий і третій том він уже не зміг. Енгельс видав їх у 1885 і 1894 роках. У 1910 р.

К. Каутський опублікував під назвою «Теорія додаткової вартості» чотири томи економічних досліджень із Марксової спадщини. Коли в грудні 1882 р. померла дружина Маркса, а в січні 1883 р. — і донька Женні, виснаженого роботою і тривалою хворобою Карла Маркса покинули останні сили. Він помер у Лондоні 14 березня 1883 року.

Фрідріх Енгельс народився 28 листопада 1820 року в м. Бармен (тепер – Вуперталь) у родині текстильного фабриканта. Йому не вдалося закінчити гімназію, оскільки на вимогу батька змушений був

займатися комерційною діяльністю. Однак уже тоді він багато читав і виявляв схильність до літературної діяльності. Спочатку його захоплювало вчення Гегеля, дещо пізніше — і Фюєрбаха, співпрацював з «Рейнською газетою». У 1842—1844 рр. проживав у Манчестері (Англія) і працював менеджером прядильної фабрики, співвласником якої був його батько. Ознайомлення з робітничим рухом Англії спонукало його до аналітичної політичної діяльності. Саме тоді були написані праці «Нариси до критики політичної економії» та «Становище робітничого класу в Англії».

У серпні 1844 року на шляху з Англії до Німеччини Ф. Енгельс зупинився в Парижі, де зустрівся з К. Марксом. Відтоді розпочалася їх спільна праця. Першою була книга «Свята родина», в якій були піддані критиці молодогегельянці. В «Німецькій ідеології» та інших працях Маркс і Енгельс розробляли основи теорії історії та суспільства. У цей час намагаються встановити контакти з німецькими політичними емігрантами і міжнародним робітничим рухом.

Для політичної теорії особливо важливі праці Енгельса «Анти-Дюрінг» (опублікована в 1877-1878 рр. як серія статей, спрямованих проти одного з критиків марксизму Євгена Дюрінга), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), в якій на історичному матеріалі розкрито марксистське розуміння сутності держави, «До критики проекту соціал-демократичної програми» (1891), яка своїм змістом перегукується з «Критикою Готської програми» К. Маркса.

До 1869 р. Ф. Енгельс поєднував політичну і наукову діяльність з активною роботою фірми. Згодом відійшов від «проклятої комерції» і оселився в Лондоні. Помер 5 серпня 1895 року.

У контексті суспільно-політичної думки марксизм позиціонував себе як світогляд та ідеологія пролетаріату, стратегія і тактика міжнародного комуністичного руху. Водночас він категорично відкидав утопічні тлумачення комуністичних ідей.

Не можна сказати, що це лише заслуга самого Маркса або ж чисте втілення його волі — філософські ідеї Маркса народжені його соціальним середовищем, його суспільством, нарешті, самим духом його епохи. Однак те, що саме Маркс став їх медіатором і виразником, теж не є випадковим збігом обставин, а зумовлено тим, як наполегливо Маркс спрямовував свій розум і свою волю до визначеної мети, як він усе своє

життя підпорядкував випробуванню і доведенню правоти своїх ідей. У цій наполегливості Маркс наочно доводив собі та навколишнім головну ідею своєї філософії — людину створює праця. Праця як творчість, як справжня влада, як істина, як останнє мірило для всіх людських мрій і звершень. Хоч би як критикували Маркса за комунізм, за легітимацію насильства, за детермінізм, за недооцінку еліт, за переоцінку пролетаріату, за утопізм і багато за що інше (причому критикували переважно справедливо по суті, однак несправедливо за масштабом і за деталізацією, адже Маркс ніколи не мав можливості навіть уявити того, до чого додумалися його політичні та ідеологічні епігони), хоч би як критикували Маркса — але уся ця критика не вартує грана його величного гімну людині праці. Хоча критика ця була переважно справедливою політично, але і в цьому плані — через стимулювання політичної критики марксизм досягав своєї мети: нехай де в чому іншими засобами, але критики Маркса також сприяли реалізації мети марксизму — досягненню більшої соціальної справедливості щодо людини праці. Таким чином, марксизм прямо чи опосередковано зумовив успіх боротьби за соціальну справедливість багатьох протестних соціальних рухів — робітничих, феміністських, екологічних тощо.

Чим більш справедливим ставало суспільство, тим більш морально застарілим при цьому ставав класичний марксизм у своїй критиці варварського капіталізму за його брутальну і неприховану експлуатацію. Тому навіть політично до марксизму можуть бути претензії радше в тих, кому взагалі не бракує почуття гумору мати претензії до історії.

1. ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МАРКСИЗМУ

Ставши редактором «Рейнської газети» (1842), Маркс вирішив зорієнтувати її діяльність на захист політично і соціально знедолених мас, на боротьбу за демократичні перетворення в Німеччині. Ще до того в ній публікували свої статті молодогегельянці. Маркс ставив перед ними вимоги: «якнайменше розпливчастих суджень, голосних фраз, самовдоволеного милування собою і якомога більше визначеності, більше уваги до конкретної дійсності, більше знання діла». Він засудив прийоми цих авторів — вмонтовувати комуністичні й соціалістичні положення, тобто новий світогляд, у випадковій публікації, оскільки необхідно було обгрунтоване осмислення комунізму.

У той час у «Рейнській газеті» публікувалися статті, в яких проголошувалося, що найголовнішим завданням ХІХ ст. є ліквідація протилежності між трудящими масами і аристократією, забезпечення соціальної єдності в суспільстві. Це дало підставу для звинувачень «Рейнської газети» в пропаганді комунізму. Маркс відкинув їх, зазначивши, що «Рейнська газета» «не визнає навіть теоретичної реальності за комуністичними ідеями в їх теперішній формі, а отже, ще менше може бажати їх практичного відтворення або хоча б вважати його можливим...». Це свідчить, що Маркс не приймав комуністичних ідей у їх утопічній формі.

Комунізм він розглядав як ідею, висунуту самим життям, боротьбою класів, в основі якої — реальні інтереси найбідніших прошарків населення: «Стан, який в теперішній час не володіє нічим, потребує частки в багатстві середніх класів, — це факт, який... кожному впадає у вічі на вулицях Манчестера, Парижа та Ліона». На його думку, сила комуністичного руху полягає передусім у його ідеях. «Ми твердо впевнені, — зазначав він, — що по-справжньому небезпечно не практичні досліді, а теоретичне обґрунтування комуністичних ідей, адже на практичні досліді, якщо вони будуть масовими, можуть відповісти гарматами, як тільки вони стануть небезпечними; ідеї ж, які оволодівають нашою думкою, притягують до себе наші переконання і до яких розум приковує нашу совість, — це кайдани, з яких неможливо вирватись, не розірвавши свого серця, це демони, яких людина може перемогти, лише підкорившись їм».

Маркс вважав, що його знання не дають змоги висловлюватися про зміст соціалізму і комунізму. Він лише прагнув не приписувати дійсності догматичних рецептів, як це робили утопісти, а ретельно аналізувати її, шукати шляхів вирішення суперечностей.

Ознайомлюючись із працями англійських чартистів (учасників революційного руху англійського пролетаріату) і соціалістів-оуністів, Ф. Енгельс помітив, що вони дуже мало знають про соціальний рух у країнах Європи. Оскільки він не один рік цікавився цими проблемами, вирішив поділитися своїм баченням соціалістичних і комуністичних рухів у Франції, Швейцарії та Німеччині у статті «Успіхи руху за соціальні перетворення на континенті». У ній він проаналізував соціальне коріння і специфіку утопічного соціалізму і комунізму, зробив першу спробу узагальнення історії соціалістичних вчень. Виникнення і розвиток соціалістичних і комуністичних ідей розглядаються у статті як результат соціального процесу, який має інтернаціональний характер.

Передумовами їх є суперечності буржуазного суспільства, соціальна нерівність, пригноблення трудящих.

Бурхливий розвиток капіталізму в Західній Європі наприкінці XVIII — на початку IX ст. супроводжувався виступами не лише робітничого класу, а й середніх класів.

У Англії, Франції та Німеччині, зазначав Ф. Енгельс, дійшли висновку, що радикальна революція в суспільному устрої, яка має утвердити колективну власність, стала настійною необхідністю. До усвідомлення цієї необхідності кожна нація прийшла самостійно. «Англіїці прийшли... практичним шляхом, внаслідок швидкого зростання бідності, деморалізації і пауперизму в їх країні; французи — політичним шляхом, відштовхуючись від вимог політичної свободи і рівності, але, переконавшись, що цього недостатньо, вони приєднали до своїх політичних вимог вимоги соціальної свободи і соціальної рівності; німці стали комуністами філософським шляхом, шляхом роздумів над основними принципами». Цими словами Енгельс підкреслив специфіку національних шкіл утопічного соціалізму і комунізму, зауважуючи, що за певної подібності форм передбачення майбутнього суттєву роль відіграють особливості розвитку і традиції конкретної країни.

Особливість розвитку Франції полягала в тому, що вона була переважно політичною державою. Насильницькі зміни «зверху» тут відбувалися одна за одною, до конституції вносилися різноманітні поправки — то демократичні, то реакційні, які невдовзі відкидалися і замінювалися іншими. Французька буржуазна революція започаткувала демократичні зміни в Європі, але не забезпечила справжньої рівності, що покликала до життя різні комуністичні проекти перебудови суспільства.

В Англії протягом майже 150 років після буржуазної революції конституція була основним законом країни, будь-які зміни відбувалися законним шляхом, у конституційних формах. Водночас розвиток капіталізму супроводжувався зростанням бідності, деморалізацією експлуатованих мас, що знаходило своє відображення в різноманітних утопічних соціальних проектах.

У Німеччині, починаючи з часів селянської війни, не було прихильників радикальних перетворень. Тут порівняно слабо розвивалася промисловість, через жорстоку експлуатацію багато робітників емігрували до Швейцарії, Франції. Не маючи політичних і професійних прав, робітники-емігранти змушені були самотужки захищати себе. З цією метою вони створювали таємні товариства, в ідейні

програми яких вписували вже існуючі соціалістичні і комуністичні доктрини.

Соціалістичні і комуністичні ідеї народжуються, на думку Енгельса, і в процесі визвольної боротьби трудящих. Так, ідеали вождя плебейських мас у Селянській війні в Німеччині (1524 — 1525), ідеолога Реформації Томаса Мюнцера виникли як результат невдоволення селян і плебейських елементів міст насиллям і грабунком феодалів та церкви. Бабувізм (утопічне вчення про досягнення рівності шляхом революційного перевороту силами змовницької організації) постав на хвилі невдоволення французьких трудящих результатами буржуазної революції. Поширення в 30—40-х роках XIX ст. ідей Фур'є, Сен-Сімона, Оуена та інших соціалістів-утопістів свідчило про зростаючий протест робітництва проти існуючого устрою. В Англії чартистський рух став першою спробою робітників створити свою політичну організацію.

Суттєве значення для розуміння дійсності, нового суспільного ідеалу має проаналізована Енгельсом відмінність між соціалістичними і комуністичними вченнями. Соціалістичні вчення виражали сподівання розореного крупним капіталом середнього стану. З концентрацією виробництва, пролетаризацією середнього стану загострювалася класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом, наслідком якої могла стати соціальна революція. Соціалісти пропонували зберегти, хоч і обмежено, приватну власність, заперечували революцію як засіб соціального визволення.

Вони виступали за поступове перетворення буржуазного суспільства шляхом реформ, нової організації виробництва, об'єднання інтересів капіталу і праці. До соціалістичних вчень у Франції Енгельс відносив вчення Сен-Сімона та сен-сімонізм, Фур'є та фур'єризм.

Проміжні позиції між комуністичними і соціалістичними вченнями належать поглядам Прудона, який основним засобом поліпшення становища середніх класів (ремісників, селян — дрібних власників) вважав реформи. Однак, на його думку, держава не здатна на такі реформи, тому неминучим є її знищення. Це дало підстави віднести вчення Прудона до анархічного соціалізму.

Комуністичні вчення були радикальнішими, вимагали повалення буржуазного суспільства шляхом ліквідації приватної власності насильницькими методами. До них він зараховував бабувізм — вчення французького утопіста Гракха Бабефа, справжнє ім'я якого — Франсуа Ноель (1760—1797), що пропагувало ідею соціальної рівності, якої можна досягти внаслідок революційного перевороту, ікарійські соціальні

доктрини, що розвивали вчення Е. Кабе про утвердження комуністичних ідеалів у буржуазномусуспільстві шляхом переконання, мирних реформ, утворення асоціацій. Всі вони виступали за здійснення радикальної революції, встановлення колективної власності, досягнення соціальної свободи і соціальної рівності.

Виникнення комуністичних вчень Енгельс пов'язував з буржуазними революціями у Франції, що здійснювалися пригнобленими і експлуатованими масами і щоразу оберталися проти них. Тому пролетарі повинні усвідомити, що жодне політичне самоутворення не спроможне змінити їхнього становища. Необхідна соціальна революція, яка б знищила приватну власність.

У Німеччині існував специфічний напрям, який своїми витоками не був пов'язаний ні з англійським, ні з французьким комунізмом, а визрів у лоні філософії, оскільки в країні не було масового робітничого руху. Енгельс назвав його філософським комунізмом, вирізнивши в ньому два напрями. Представники першого не вбачали у пролетаріаті головної сили перетворення суспільства. Вони не спиралися на жодну потужну партію в суспільстві. Другий напрям філософського комунізму визрів восени 1842 р., коли окремі діячі партії дійшли висновку, що тільки соціальна революція, наслідком якої буде утвердження колективної власності, встановить суспільний лад, який відповідав би їх абстрактним принципам. Це положення фіксує перехід Маркса і Енгельса до діалектичного й історичного матеріалізму.

Отже, те, що Ф. Енгельс називав «німецьким шляхом» до комунізму, було одним із наслідків поширення комуністичних і соціалістичних ідей у країні, де ще не склалися соціально-економічні умови для масового пролетарського руху. Водночас він вважав, що комунізм — неминучий результат суспільного процесу, і жодна нація не може відмовитися від нього, якщо не хоче зректися всього прогресивного у своєму культурному спадку.

Від відчуження до присвоєння навколишнього світу. Реальність економічного і політичного буття спонукала К. Маркса і Ф. Енгельса розглянути сутність людського суспільства зсередини. За основу аналізу вони взяли проблему відчуження, до якої підступалися і їх попередники, але розв'язати не змогли. Вона була предметом досліджень у ранніх творах Маркса «До єврейського питання», «До критики гегелівської філософії права. Вступ», «Злиденність філософії», «Свята родина».

Сутність відчуження. Стрижневим аспектом у вченні Маркса є людина. Її він розглядає і як фізичну, і як суспільну істоту. Людина, за

його словами, не може існувати без діяльності, без продукту цієї діяльності. Вона працює, вкладає у предмет діяльності свої духовні й фізичні якості. Сили людські починають опредмечуватися. Кінцевий продукт діяльності належить не їй, а іншій людині. Товар, який вона виробила, відчужується від неї, стає ворожим їй. Також відчужується людська діяльність, стає ворожою людині. Починається розмежування, розшарування людей: одні накопичують товари, гроші, а інші не мають такої змоги. У цьому процесі відчужується людина від людини.

Людей можна відрізнити від тварин, беручи за критерій свідомість, релігію тощо. Люди почали відрізнити себе від тварин, як тільки стали виробляти необхідні їм засоби до життя. Природа постачає матеріал, в якому здійснюється праця і з допомогою якого людина створює продукти праці. Продуктом праці є праця, втілена в конкретному предметі. Це і є опредмечування. Отже, опредмечування — результат будь-якої трудової (предметної) діяльності. Опредмечуючи свої життєві сили, людина перестає володіти ними, оскільки вони знаходять об'єктивне існування ззовні щодо працівника. Оскільки будь-яке відокремлення життєвих сил людини є відчуженням, це означає, що відчуження — процес, властивий усій історії людства. Відчуження робітника в продукті його праці є і набуттям працею предметного, зовнішнього існування, і втіленням у предметі праці ворожої працівнику сили.

К. Маркс і Ф. Енгельс доводять, що перетворення опредмечування на відчуження означає: чим більше предметів працівник виробляє, тим меншою їх кількістю він може володіти і тим сильніше потрапляє під владу свого продукту. Оскільки до продуктів праці належать засоби праці, засоби для життя, то врешті-решт робітник залишається без них обох.

Відчуження предмета, тобто ставлення працівника до предмета своєї праці як до чужої, є лише однією стороною відчуження праці. Друга — відчужене ставлення працівника до виробництва, виробничої діяльності. Це означає, що продукт праці як відчуження можливий тому, що виробництво його є діяльним відчуженням, тобто відчуженням діяльності. Цей аспект відчуження виявляється в тому, що праця є для працівника «чимось зовнішнім, таким, що не належить до його сутності», а також у тому, що він у своїй праці не утверджує, а заперечує себе, вважає себе нещасливим, не розвиває вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свої духовні сили. Тому робітник тільки поза працею володіє собою, а в процесі праці є відірваним від себе. Сама праця ще не стала потребою, є лише засобом

отримання заробітної плати, тобто засобом для задоволення інших потреб.

Відчуження родового життя людини проявляється у відчуженні її не тільки від продуктів праці, її трудової діяльності, а й від її родової сутності як людини, усіх видів її родової життєдіяльності. Людині властиві різні види діяльності: споживання їжі, води та ін. Справжня людська діяльність виражена настільки, наскільки вона пов'язана з працею. Лише в перетворенні предметного світу людина утверджує себе як родова істота. Але відчужена праця віднімає в неї цей світ і сам акт його виробництва, а отже — її родове життя, зводячи його до індивідуального існування.

Ці аспекти відчуженої праці (відчуження предмета, самовідчуження в акті виробництва, відчуження родового життя) безпосередньо проявляються в аспекті відчуження людини від людини: «Якщо продукт праці не належить працівнику, якщо він протистоїть йому як чужа сила, то це можливо лише внаслідок того, що продукт належить іншій людині, не працівнику».

Відчуження продукту праці проявляється у відчужених, ворожих взаєминах працюючого і не працюючого, працівника і капіталіста. Приватна власність є продуктом, результатом відчуженої праці, ставлення працівника до природи, до самого себе. Однак цей результат не є необхідним. Отже, приватна власність — не причина, а наслідок відчуженої праці. Такий висновок логічно випливає з поглядів К Маркса, який запровадив поняття «відчужена праця», щоб не брати за основу факт приватної власності, як це робили буржуазні економісти, а пояснити цей факт, тобто вивести його в результаті аналізу. Лише пізніше, пояснював Маркс, приватна власність стає основною причиною відчуження праці.

Етапи розвитку відчуження. На ранніх етапах розвитку людства праця слугувала безпосередньому задоволенню потреб людини, створюючи засоби до існування (їжу, одяг, помешкання). Продукт праці споживався самим виробником, тому людина виробляла не більше того, в чому мала потребу. Обміну ще не існувало. Точніше, він зводився до обміну своєї праці на продукт своєї праці, який був прихованою формою справжнього обміну. Це дало Марксу підстави для висновку, що спочатку капітал і праця були об'єднаними, оскільки вся накопичена праця була працею самого виробника. За таких умов немає місця для відчуження.

Згодом у виробника виник надлишок вироблених ним продуктів і потреба в продуктах інших виробників. Так з'явився обмін. Спочатку він

удосконалювався в «трубій формі відчуження приватної власності та в міновій торгівлі». Метою виробництва було задоволення безпосередніх потреб виробника, а утворення надлишків і обмін були чимось випадковим, на що виробник не розраховував. Водночас наявність обміну стала джерелом доходу. Це різко змінило мету і буття праці. Нагромаджена праця перестала бути цілком своєю працею, ставши водночас і чужою, хоч і безпосередньо обмінюю на свою працю.

Зі стабілізацію виробництва надлишкової продукції, з розширенням потреб у продуктах праці інших виробників люди починають свідомо виробляти продукти для обміну. Виробляючи раніше безпосередньо для себе, вони були індивідами сами для себе. З появою обміну та поділу праці виникли відповідні форми суспільного зв'язку між ними. Потребуючи продуктів праці інших людей, вони могли задовольнити свою потребу тільки шляхом обміну на продукт власної праці, тобто шляхом втрати цього продукту. Так відбулося відчуження продукту від виробника, а соціальне спілкування стало зовнішнім, відчуженим родовим актом. Якщо взаємний обмін продуктами людської діяльності є міновою торгівлею, то взаємний обмін діяльністю є розподілом праці, що розвивається разом із цивілізацією. Праця цілком стає працею задля заробітку. Це означає, що поряд з відчуженням продукту відбулося відчуження від виробника і самої мети його праці.

Це відчуження сутнісних сил людини набуває свого зовнішнього, предметного вираження в появі універсального еквівалента обміну — грошей. Сутність грошей полягає насамперед не в тому, що в них відчужується власність, а в тому, що в них відчужується і стає властивістю матеріальної речі, яка знаходиться поза людиною, властивістю грошей, та опосередкована діяльність, той опосередкований рух, людський, громадянський акт, у результаті якого продукти людини взаємно доповнюють один одного.

Наявність цього посередника призвела до того, що людина розглядає свою волю, свою діяльність, свої відносини з іншими людьми як силу, незалежну від себе і від них. Таким чином, її рабство доходить апогею.

Усі процеси відчуження зумовили виникнення накопиченої чужої праці, тобто капіталу, і його протиставлення безпосередній праці. Першою формою існування капіталу була земельна власність. Протилежність праці й капіталу постає тут у формі протилежності аграрної праці і земельної ренти. Ця протилежність склалася давно і є чітко вираженою, але її сутність, як і протилежність між працею і капіталом, маскується багатьма обставинами: рента виступає як

специфічна якість специфічної земельної власності, тобто власності, одягненої в природну оболонку. Аграрна праця також є специфічною працею, об'єктом якої постає природа, і тому вона безпосередньо прилучається до дії природних сил. Водночас ця праця оточена різноманітними становими відносинами, що надає їй громадсько значущої родової діяльності.

Промисловість формується на протизагу земельній власності. Спочатку промислова праця як праця специфічна ще не протистояла землеробській праці, але згодом відмінності між ними зникли, в суспільстві залишилися тільки два класи — працівників і капіталістів. Відтоді відчужена праця остаточно утвердилась як сутність будь-якої праці й таємниця капіталу: «Тільки тепер приватна власність може перестати панувати над людиною і стати всесвітньо-історичною силою у своїй найбільш загальній формі».

Вищу стадію протилежності між працею і капіталом становить перетворення їх на протилежність кожного щодо самого себе: капітал «розпадається на самого себе і на відсоток та прибуток; праця розпадається на саму себе та заробітну платню. Праця перетворюється на засіб отримання заробітної плати, тобто на виробництво діяльності, чужої собі, людині і природі, і тому цілком чужої свідомості і життєвому прояву. Абстрактне існування людини є існуванням її лише як людини праці. Протистояння праці та капіталу, доведене до краю, неминуче стає найвищим ступенем і загибеллю всіх породжених ними відношень».

Форми комунізму. К. Маркс та Ф. Енгельс вбачали певну відповідність розвитку науки про суспільство логіці реальної історії суспільства. Ця логіка виявляється в уявленнях про ліквідацію в майбутньому існуючого ладу і в розвитку політичних рухів, які керуються цими уявленнями. Пізнання минулого й теперішнього, а також уявлення про майбутнє, рух за досягнення цього майбутнього відбуваються як два паралельні процеси, що долають у своєму розвитку однакові етапи. Тому весь рух історії є, з одного боку, актом народження комунізму, а з іншого рухом осягнення і пізнання його становлення. Цей висновок дав Марксу і Енгельсу об'єктивні критерії оцінки соціалістичних, комуністичних теорій і рухів, що розвиваються у трьох формах, які змінюють одна одну.

Розкриваючи сутність першої форми комунізму «брутального комунізму», Маркс наголошував, що він створений протилежністю між відсутністю власності і власністю. Ця протилежність не сприймається як протилежність між працею і капіталом. Вона є наслідком того надто

Зміст

ЗМІСТОВНА ЧАСТИНА IV ПОЛІТИЧНА ДУМКА СЕРЕДИНИ XIX — СЕРЕДИНИ XX ст

Тема 8 КЛАСИЧНИЙ (ОРТОДОКСАЛЬНИЙ) МАРКСИЗМ	3
1. ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МАРКСИЗМУ	8
2. РЕВОЛЮЦІЙНО-КОМУНІСТИЧНА ТЕОРІЯ МАРКСИЗМУ	29
Основні поняття та категорії	106
Література	116
Тема 9 КРИТИЧНИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ МАРКСИЗМ ...	118
1. КРИТИЧНИЙ МАРКСИЗМ КАРЛА КАУТСЬКОГО	120
2. «АНТИМАРКСИЗМ» ПОГЛЯДИ ЕДУАРДА БЕРНШТЕЙНА	126
Основні поняття та категорії	133
Література	139
ТЕМА 10 ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ КІНЦЯ XIX СТ.....	142
1. ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ МАКСА ВЕБЕРА.....	142
2. ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ ЖАРЕЛЯ-АЛЕКСІСА-КРЕРЕЛЯ ДЕ ТОКВІЛЯ	171
3. ТЕОРІЯ ЕЛІТ І ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ (ПРАВЛЯЧОГО) ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО ТА МОСКА ГАЕТАНО	193
4. ПОЛІТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ ХОСЕ ОРТЕГИ-І-ГАСЕТО.....	239
Основні поняття та категорії	258
Література	259

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Федір Михайлович КИРИЛЮК

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ

ЗМІСТОВНА ЧАСТИНА IV

ПОЛІТИЧНА ДУМКА
середини XIX – середини XX ст.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС
В 4-х ЧАСТИНАХ
(ТРЕТЄ ПЕРЕВИДАННЯ)

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 08.04.2024 р. Формат 60x84 1/16.
Друк цифровий. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 16,5. Тираж 100 прим.

ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20 м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 2458 від 30.03.2006 р.

[Перейти на сайт →](#)